

3-5 Ekim 2004
İstanbul - Türkiye

7. Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu

**Çok Kültürlü Bir Dünyada İmanlı,
Anlamli ve Barış İçinde Yaşama Pratiği:
Risale-i Nur Yaklaşımı**

 NESİL

3-5 Ekim 2004
İstanbul - Türkiye

7. Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu

Çok Kültürlü Bir Dünyada İmanlı, Anlamlı ve Barış İçinde Yaşama Pratiği: Risale-i Nur Yaklaşımı

Danışman:
Prof. Dr. Faris Kaya

Yayın Yönetmeni:
Selahattin Arslan

Editör:
Ömer Faruk Paksu

Kapak:
Mesut Sarı

Üretim:
Ali Osman Macit

ISBN: 975-269-041-6

Baskı: Ekim 2004

Baskı-Cilt:
Nesil Matbaacılık
Sanayi Cd. Bilge Sk. No: 2
34196 Yenibosna / İstanbul
Tel: (0212) 551 32 25 pbx

NESİL YAYINLARI

Sanayi Cd. Bilge Sk. No: 2 Yenibosna
34196 Bahçelievler / İstanbul
Tel: (0212) 551 32 25 pbx
Faks: (0212) 551 26 59

İnternet: www.nesilyayinlari.com
e-posta: nesil@nesilyayinlari.com

© Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayını hakkı anlaşılmalı olarak Nesil Basım Yayın'a aittir. İzinsiz, kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayımlanamaz.

SALDIRGANLIK, ŞİDDET VE DİN

Doç. Dr. Faruk Karaca¹

Son yıllarda üzerinde çalışmaların yoğunlaştığı saldırganlık ve şiddet olayları, bireyin iç dünyasında ve diğer bireylerle ilişkilerinde olduğu kadar, uluslararası ilişkilerde de ahenk ve düzenin oluşmasında önemli bir problem olarak varlığını devam ettirmektedir. Günümüzde uluslararası boyutta meydana gelen saldırganlık ve şiddet olaylarının bir kısmının dinî inançlarla ilişkilendirilmesi ise, şiddet ve din ilişkisini önemli gündemlerden biri haline getirmiştir.

Bu tebliğde saldırganlık ve şiddet psikolojisi üzerinde kısa bir şekilde durulduktan sonra, üç büyük dinin saldırganlık ve şiddetle ilgili öğretileri üzerinde durulmuş, daha sonra özellikle son zamanlarda sıklıkla adı şiddetle birlikte anılan İslâm dinine inanan bir popülasyondan elde edilen tecrübî veriler değerlendirilerek sonuca gidilmiştir.

1) Saldırganlık ve Şiddetin Tanımı:

Saldırganlık; öfke, düşmanlık, rekabet, engellenme, korku gibi durumlardan kaynaklanan ve karşısındakine zarar vermeyi, onu durdurmayı, ona engel olmayı ya da kendini korumayı hedefleyen, fiziksel, sözel veya sembolik her

¹ **Doç. Dr. Faruk Karaca:** 1970 yılında Trabzon'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Trabzon'un Tonya ilçesinde tamamladı. 1988 yılında başlamış olduğu Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden 1992 yılında mezun oldu ve aynı fakültenin Din Psikolojisi Anabilim Dalında Araştırma Görevlisi kadrosunda atandı. 1997 yılında doktorasını tamamlayan Karaca, 2002 yılında doçent oldu.

türlü davranış olarak tanımlanmaktadır. Saldırganlığın hedefi, insanın kendisi dahil olmak üzere hemen her şey olabilir. Bazı psikologlara göre belli ölçüler içinde saldırganlık, yaşamı sürdürmek için gerekli olan davranışların kaynağı ve itici gücü olarak değerlendirildiği gibi, bu gün artık saldırganlık, olumsuz manalarıyla değil de, kendini ortaya koymak, kendi haklarını savunmak (atılğan saldırganlık) anlamlarıyla da tanımlanmaktadır. (Budak, 2000: 653; Köknel, 1996: 20)

Şiddet ise, düşmanlık ve öfke duygularının kişilere veya nesnelere yönelik, fiili, yıkıcı fiziksel zor yoluyla dile getirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu haliyle özellikle son dönemlerde her türlü çatışma ilişkisinde (ailede, okulda, gruplar veya uluslararası vb.) sıklıkla rastlanan şiddet, saldırganlığın özgürlüğü ve insan iradesini hiçe sayan, en ileri, en aşırı boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. (Budak, 2000: 716) Yani şiddet, saldırganlık eğiliminin negatif boyutunu temsil etmektedir.

2) Saldırganlık Teorileri:

Saldırganlık eğilimini daha iyi açıklamak için çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Saldırganlığın bir yaratılış özelliği olduğunu öne süren “içgüdüsel teori”, diğer saldırganlık teorileri arasında en çok kabul görenlerden birisidir. Olağanüstü bir yaygınlıkta, toplumun ve tarihin her köşesine saldırganca tutumların girmiş bulunması (örneğin çocuklarımıza okuttuğumuz tarih, ne yazık ki insanlar arası işbirliği ve dayanışmanın değil, şiddet ve saldırganlığın yani savaşların tarihidir), bu teorinin basit ve kolay anlaşılabilir bir nitelik taşıması ve kendi saldırganlığımızı rasyonelleştirirken sıklıkla kendisine müracaat etmemiz, bu teorinin dayandığı ve kabul görmesini sağlayan belli başlı faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Saldırganlıkla ilgili “içgüdüsel kuram”ı savunan en meşhur psikologlardan Freud ve Lorenz, saldırganlığın fonksiyonelliği konusunda tamamen zıt fikirlere sahiptirler. Şöyle ki: Lorenz’e göre saldırganlık güdüsü hayata hizmet ederken; Freud, saldırganlık içgüdüsünün ölümün hizmetinde olduğunu ileri sürmüştür.

Konrad Lorenz’e göre, sinir sisteminde sürekli olarak biriken enerji, bir bahane bularak dışarı çıkmak durumundadır. Dışardan bir uyarın gelmesi bile, bir kabın içinde birikmekte olan gazın zayıf bir nokta bularak dışarı çıkması gibi, bir süre sonra kendiliğinden patlayacaktır. İşte saldırganlık bu şekilde meydana gelmektedir ve saldırganlığın yöneldiği hedef, saldırganlığın gerçek nedeni değil, sadece görünürdeki bahanesidir. İnsanlar, haksızlık, baskı, zulüm ve savaş olduğu için saldırganlaşmazlar; gerçekte saldırgan oldukları için bu mekanizmaları geliştirirler.

Daha çok hayvanlar üzerindeki inceleme ve gözlemlerinden hareketle kuramını geliştiren Lorenz'e göre, özellikle hayvanlar arasındaki saldırganlık, hayvanlar arasında yönetsel bir hiyerarşi oluşturarak ve zayıf erkeklerin döl vermesiyle yeni kuşakların niteliklerini yitirmesini engelleyip, üremede daha güçlü olanların döl vermesiyle türün niteliklerini yükselteceğinden bir uyum sağlamakta ve hayata hizmet etmektedir. (Alkan, 1983: 35)

Bu görüşleriyle Lorenz, Sosyal Darvinizmi savunan H. Spencer'i andırmaktadır. Ancak bu görüşü insan saldırganlığına uyarladığımızda pek de tutarlı olmadığını söylemek mümkündür. Şöyle ki: İnsanlar hayvanlardan farklı olarak, sadece biyolojik yapılarıyla değil, saldırganlıklarını üretmiş oldukları araç gereç, yani en küçüğünden en büyüğüne kadar silahlarla da icra ettiklerinden, sadece kendi türleri değil, bütün canlı türlerini bir anda yok edebilecek kadar saldırganlaşabilirler.

20. yüzyıla damgasını vuran psikologlardan birisi olan ve cinsellik içgüdüsüne yapmış olduğu aşırı vurgudan dolayı psikologların büyük çoğunluğu tarafından eleştirilen Freud, I. Dünya Savaşındaki kıyım ve Avrupa'nın kan gölüne çevrilmesinin hayal kırıklığı ile, 1920'li yıllardan sonra insan davranışını, yaşam ve ölüm (eros ve thanatos) içgüdülerinin belirlediği görüşünü ileri sürmüştür. Ona göre hücrelerimizde saklı olan bu güdü, bireyi bilinçsizce yok olmaya yöneltmektedir. İnsandaki saldırganlığın, savaş ve baskıların biyolojik nedeni işte bu güdüdür. Birbirleriyle sürekli çatışma halinde olan yaşam ve ölüm içgüdülerinin çatışması sonucunda, ölüm içgüdüsünün organizmayı yok etmesi, yaşam içgüdüsü tarafından engellenir. Bu engellenme sonucunda bireye yönelemeyen ölüm içgüdüsü, çevreye, bireyin dışındaki dünyaya yönelir. Dışa yönelen ölüm içgüdüsü, insan saldırganlığının ana nedenidir. (Karaca, 2000: 116-120)

Karen Honrey, saldırganlığı, "çocuğun kendisini düşman bir çevrede yalnız başına hissetme duygusundan" kaynaklanan "temel kaygı" duygusuna bağlamıştır ki bu duygu ona göre tüm psikolojik eğilimlerin ve motivasyonların özünü oluşturmaktadır. Ona göre, insanlara karşı çıkarak sorununu çözmeye çalışan kişi saldırgandır ve saldırganlık insan karakterinin bir parçasıdır. (Alkan, 1983: 57)

Yale Üniversitesinde bir grup psikolog, saldırganlığı "engelleme kuramı"yla açıklamışlardır. Bireyin istediği bir şeyi yapmasına mani olunması şeklinde basit bir biçimde tanımlanabilecek olan engellenme, bireyin dış çevresinden gelebileceği gibi, iç dünyasında yaşadığı çatışmalar sonucu da meydana gelebilir. Bu durumda ise insanda kaygı, korku, kızgınlık, öfke gibi duygular aktif hale gelmekte ve saldırganlık oluşmaktadır. Engellenmenin dozu veya amacı gerçekleştirme isteğinin gücü, saldırganlık eğiliminin gücünü de belirlerken, sonuçta karşılaşılacak olan cezanın büyüklüğü, doğrudan saldırganlığı azaltmaktadır. (Dollard vd., 1988: 247)

Bu kuram, engellenmenin bütün çeşitlerinin saldırganlıkla sonuçlanmadığı ileri sürülerek eleştirilmiştir. Örneğin kötü niyet algılanan engellemeler sonucu insan saldırganlaşabilirken, iyi niyetli olduğu halde yine de engellemeye neden olan bireylere karşı insan daha anlayışlı davranabilmektedir. Buradan engellenmenin, saldırganlığın tek nedeni değil de, bu eğilimi artırıcı bir faktör olduğu sonucu çıkarılabilir.

Bandura başta olmak üzere, sosyal öğrenme kuramcıları, insanın doğuştan saldırgan olmadığını, öğrenmenin saldırganlığın türü ve miktarı üzerinde önemli etkisi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu kurama göre çocuklar, saldırgan davranışları gözlem ve taklit yoluyla öğrenmektedir. Ebeveyn, yakın çevre ve toplumdaki gelen örneklerle kişiliğini kazanan çocuk ve gençlerin almış oldukları örneklerde şiddet eylemlerinin yer alması, benzer davranış kalıplarını kullanan kuşakların yetişmesine neden olmaktadır. Saldırganca tepkilerin ödülleriyle pekiştirilmesi ise, saldırganlığın güçlü bir alışkanlığa dönüşmesine neden olmaktadır. Ödüllendirilme dışardan olduğu gibi, bireyin kendi içinde duyduğu bir doyum ve gerilimden kurtulma duygusu da olabilir. Dışardan ödüllendirilmeme, saldırgan davranışların alışkanlığa dönüşme ihtimalini azalttığı halde, araştırmalar, saldırgan davranışın önlenmesi açısından cezanın sanılandan çok daha az etkili bir yöntem olduğunu ortaya koymuştur. (Köksal, 1992: 36)

3) Saldırganlık ve Şiddeti Etkileyen Faktörler:

Salırganlık ve şiddet eğilimleri, insanla ilgili diğer birçok özellikte olduğu gibi, hemen hemen her şeyden etkilenmektedir: Bu bağlamda, doğanın değişen fiziksel ve kimyasal şartlarının insanı bedensel ve ruhsal açıdan etkilediği tespit edilmiştir. Lambrosso, şiddet eylemleri ve suç oranı ile rakım ve yıllık ısı ortalaması arasında anlamlı bir ilişki olduğu, Avrupa'nın dağlık ülkelerinde ve güneyinde adam öldürme; düzlük yerlerinde, ovalarda ve kuzeyinde ise hırsızlık, soygun, yağma ve yankesicilik suçlarının daha çok olduğunu belirtmiştir. (Balcıoğlu, 2001: 191) Ülkemizde yapılan bir çalışmada ise sıcaklık arttıkça, öldürme ve yaralama olaylarının arttığı tespit edilmiştir. (Çölaşan, 1967)

Ses ve gürültü düzeyinin (30-40 desibel) de insanları huzursuz ettiği, endişe, kaygı, kızgınlık, öfke ve tedirginlik duygularını tetiklediği, (50-60 desibel) gürültünün ise fiziksel ve ruhsal bozukluklar gibi, zihni fonksiyonlarda gerilemelere neden olduğu ve saldırganlığı teşvik ettiği bilinmektedir.

Ayrıca, insanda ve hemen hemen bütün hayvan türlerinde türün erkek üyelerinin dişilere göre daha saldırgan olduğu bildirilmektedir. Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalara göre, erkeklerdeki andojen hormonu düzeyi ile saldırganlık arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür. Bazı araştırmalar, yarışma etkinlikleri, aşırı alıştırma ve motivasyon, provakatif filmler sey-

retme gibi kaynaklardan beslenen artmış uyarılmışlık halinin saldırganlığı artırdığını ortaya koymuştur.

Benzer bir şekilde ilaç, alkol, uyarıcı ve uyuşturucu kullanımı ile saldırganlık arasında anlamlı ilişkiler bulunmuş, yukarıda bahsedilen değişkenlerle birlikte birçok faktörün kişilik bozukluklarına neden olduğu ve kişilik bozukluklarının ise saldırganlık ve şiddet eğilimlerini hızlandığı bildirilmiştir. Örneğin hızlı göç, çarpık kentleşme ve bunun sonucunda meydana gelen işsizlik ve maddi yaşam şartlarının ağırlaşması, insanları şiddete daha eğilimli hale getirmektedir. Bu durumdaki insanlar, kendilerini boşlukta hissetmekte ve gayri meşru yollara başvurumaktadırlar. Yapılan bir ankette, iş bulmak amacıyla büyük şehirlere göç eden ve suç işleyenlerin % 55'i cinayet, % 17'si hırsızlık, % 18'i gasp ve başka suçlardan hüküm giymişlerdir. (Köknel, 1996: 175) Benzer bir şekilde sosyal yaşamın önemli bir parçasını oluşturan örf, âdet, gelenek ve görenekler, kan davası, silah taşıma vb. gibi bazı noktalar da şiddet eylemlerini teşvik etmektedir.

Günümüz dünyasında şiddet ve saldırganlığı büyük oranda tetikleyen faktörlerin başında medya gelmektedir. Kitle iletişim araçlarının özellikle ticari amaçla ve kontrolsüzce faaliyet göstermeleri, insanlardaki saldırganlık eğilimini çoğu durumda aktifleştirebilmektedir. Bu bağlamda en çok izleyici kitlesine sahip olan televizyonun çocuk ve gençlerin davranışları üzerindeki olumsuz etkileri bilimsel araştırmalarla tespit edilmiştir. (Köknel, 1996: 123) Daha önce şiddetle ilgili olarak bahsedilen sosyal öğrenme teorisini de baz olarak, TV'de insanların sürekli kavga ettiklerini ve birbirlerine vurduklarını gören çocukların zamanla aynı davranışları içselleştirdiği gözlemlenmektedir.

Özellikle çocuklara yönelik olarak üretilen çizgi filmlerdeki şiddet temaları, hemen herkesin malumudur. Örneğin ülkemizde bu konuda yapılan bir araştırmada, 5 televizyon kanalında gösterilen 48 çizgi filmin analizi sonucunda, filmlerin % 44'ünde şiddete dayalı temaların işlendiği ve bütün çizgi filmler boyunca "şiddet kullanımı"nın en meşru yöntem olarak tekrarlandığı görülmüştür. (Özerkan, 1996)

Ekranlardaki şiddet içerikli görüntüler, genellikle ürkek, güvensiz, pısrık, içe dönük kişilikler ve kaba, saldırgan veya kızgın davranışlar olarak geri dönmektedir. Özellikle son yıllarda şiddet içerikli bilgisayar oyunlarının benzer sonuçlar ürettiği dikkat çekmektedir. Örneğin, 1996 yılında ABD'de 14 yaşındaki bir çocuğun, konuk olduğu evde şiddet öğeleri içeren bilgisayar oyunu izledikten sonra arkadaşını, onun annesini ve kardeşini öldürdükten sonra kendisinin de intihar etmesi, bu açıdan son derece çarpıcı bir olaydır.

4) Saldırganlık, Şiddet ve Din:

Hem psikolojik hem de sosyal bir faktör olan din ile şiddet arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için, öncelikle dinin ne olduğunu tanımlamak gerekmektedir. Bu konuda hemen şunu ifade etmek gerekmektedir ki, din, tarih boyunca farklı şekillerde anlaşıldığı gibi, günümüzde de birbirinden çok farklı din algıları bulunmaktadır. Din tanımları ne kadar çeşitli olursa olsun, bütün dinlerin birleşebilecekleri ortak bir payda bulunmaktadır. Şöyle ki:

İster semavi olsun isterse olmasın her dinde bir inanılan Varlık (Tanrı), bir inanan varlık (insan) ve inanılan ile inananlar arasındaki ilişkileri düzenleyen birtakım öğretiler, yani inanılan varlığın kendisine inananlardan yapmasını istediği birtakım şeyler bulunmaktadır ve bunlar da genelde iyi ve güzel olan veya uygulayıcılarını iyiye ve güzele götürebilecek olan şeylerdir. Örneğin dinlerin insanın, can, mal ve ırz emniyetini vurgulamaları gibi.

Dinin muhatabı olan insan, daha önce saldırganlık teorilerinde de değinildiği gibi, hem iyi hem kötü, hem doğru hem de yanlış yapabilecek bir varlık yapısına sahiptir. Kur'an'ın tabiriyle insan, "*kendisine hem iyinin hem de kötünün ilham edildiği*" (Şems, 91/8) varlıktır ve bu özelliğiyle yine Kur'an'ın tabiriyle "*en mükemmel varlık olabileceği gibi en aşağılık varlık da olabilir.*" (Tin, 95/3)

İşte bütün dinlerin muhatabı olan varlık bu özellikte bir varlık olunca, dinlerde de bu değişken özellikleri disipline etmek için muhataplarına yönelik birtakım önlemler alınmıştır ve hemen bütün dinlerde saldırganlık meşru bir zemine dayandırılmaksızın tasvip edilmemiştir. Ancak ne gariptir ki dinlerin ismi, tarihin başlangıcından bu yana çeşitli saldırganlık eylemleriyle birlikte anılmış, hatta şiddet ve saldırganlık eylemlerine dayanak yapılmıştır. Zira şekli ve yapısı ne olursa olsun, ruhsal dengesi bozuk hastalardan sadır olmuyorsa, her saldırganlık eylemi mutlaka kendisini bir temele dayandırmak istemektedirler. Rafael Moses'in ifadesiyle "insanlar, planlanmış bir şiddet eylemini haklı göstermeye çalışarak vicdanlarını rahatlatmak zorundadırlar." (Moses, 1996: 24)

Bu bağlamda insanların şiddet eylemlerini meşrulaştırmak için kullandıkların argümanlardan bazıları dini özellikler taşımaktadır. Böylece, şiddete meşruiyet kazandırılarak, şiddete başvuranın zihninde davranışını şiddet hareketi olmaktan çıkarmakta, haklı ve gerekli bir eylem konumuna sokmaktadır. Yani tarih boyunca dinler, onları içselleştirememiş insanlar tarafından, diğer birçok yanlış davranışlarında olduğu gibi, şiddet içerikli davranışları meşrulaştırmak için de kullanılmıştır.

Din şiddet ilişkisini incelerken hemen şu ayırımı da yapmak gerekmektedir ki, dinlerin objektif ve subjektif olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Dinin objektif yönü, orijinal, insan elinin dokunmadığı yöndür. Subjektif yön

ise insanlar tarafından algılanan ve yorumlanan yönüdür. Bu açıdan bakıldığı zaman, İslâm diniyle karşılaştırıldığında diğer iki semavi din olan Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerindeki sübjektif yönün daha ağırlıklı olduğu, yani bu dinlerin vahyin özünden ziyade din bilginleri tarafından yapılan yorumlar üzerine kurulduğunu hatırd tutmak gerekmektedir. Tebliğin bu noktasından sonra şiddet-din ilişkisi, semavi dinler çerçevesinde ele alınacaktır.

Mısır'da 430 yıl (M.Ö. 1500'lü yıllara kadar) köle olarak esaret hayatı yaşayan Tanrının seçkin kavmi İsrailoğullarının maruz kaldığı kitlesel şiddet, psiko-sosyal yapılarını etkilemiş ve onları şiddet ve saldırganlığa daha eğilimli hale getirmiştir. Çıkış için bir önder bekleyen bu topluma her ne kadar pozitif bir cevap verilmişse de, onların bu halet-i ruhiyeleri, çöldeki göç yolculuğunda bile şiddet davranışları olarak dışa vurmuş ve onlar bazen birbirlerine, bazen de özgürlük yolundaki liderleri Hz. Musa ve Harun'a saldırmışlardır. (Çıkış, 17: 1-4) Onların bu şiddet eğilimli davranışları, başlangıçta olmasa da –ki önce onlara müsamaha ile davranılmıştır (Çıkış, 16: 4-12)– Tanrı tarafından cezalandırılmıştır. Dolayısıyla Yahudilerdeki saldırganlık eğilimlerinin, daha önce bahsetmiş olduğumuz artmış fizyolojik uyarılma ve sosyal öğrenme teorileriyle açıklanması mümkündür.

Yine Tevrat'ta ortaya konan ceza hukuku, şiddeti ön plana çıkarmakta (Sayılar, 25: 4,7-8), savaşla ilgili hükümler ise, şiddetin en katı ve acımasız örneklerini sunmaktadır. (Tesniye, 20:2-14) Diğer dinlerde olduğu gibi, Yahudilik de kutsal kitabın farklı yorumlarından kaynaklanan birçok mezhebe ayrılmış, yorumları farklı olan bu gruplar arasında bile şiddet ve saldırganlık eğilimleri ön plana çıkmıştır. Örneğin 1993 yılında İsrail Başbakanı İzak Rabin'in, Yigal Amir adında başka bir Yahudi tarafından öldürülmesi, bu eğilimin en taze örneklerinden birisidir.

Başta kendi bünyesinden neşet ettiği Yahudilik olmak üzere diğer dini geleneklere karşı Hıristiyanlık dininin en önemli iddialarından birisi "sevgi" duygusuna yapmış olduğu vurgudur. Yeni Ahit'e göre insan-tanrı, insan-insan ilişkilerinde asıl olan sevgi duygusudur ve hatta, Tanrı insanlara olan sevgisinden dolayı oğlunu yeryüzüne göndermiştir. (Yuhanna, 3:16-17)

İsa'nın tabiatı, önce İznik/Nihai Konsilinin (daha sonra Kadıköy konsilinin de) gündemini oluşturmuş, ancak Rab İsa, imparator Constantinus'un rüyasına girip, kendisine haçı göstererek, "Onunla fethet!" dedikten ve onu barbarlara karşı muzaffer kıdıktan sonra, Hıristiyanlık zamanla imparator kültürünün yerini alarak savaşçı bir kimlik kazanmıştır. Öyle ki XI. asırdan itibaren çarın geriye tanrı, (kafir) Müslümanlara karşı yürütülen savaşlarda Hıristiyan ordularını komuta etmiş ve bu yönelim günümüze kadar gelmiştir.

Örneğin Komünizmin 1989'daki çöküşünden sonra dünyanın çeşitli bölgelerinden çeşitli dini gruplar birbirlerine saldırmaya başlamıştır. Güneybatı

Asya’da Ermeni Hıristiyanlar, Karabağ bölgesi için Müslüman Azerilere saldırı, Ortodoks Sırlar, Katolik Hırvatlar savaşı açmış, Bosna-Hersek’te Sırlar ile Hırvatlar birbirleriyle savaşırken, Müslüman Boşnaklarla da savaşa devam etmişlerdir. Ortodoks Sırlar 1999’da Müslüman Arnavutlarla savaşa devam etmiş ve onları göçe zorlamıştır.

Yine özellikle Hıristiyan dini liderlerinin, Hıristiyanların başlatmış oldukları savaşların durdurulması konusunda pek fazla etkili olmadıkları, hatta NATO’nun Balkanlardaki savaşı durdurma çağrılarına Papa’nın aldırış etmemesi ayrıca dikkat çekicidir. Yine yakın geçmişte yaşanan Vietnam savaşı, Kamboçya’daki katliamlar, Afganistan ve Irak savaşları, sevgi/barış, saldırganlık/şiddet kavramlarının bir arada nasıl bulunduğu canlı örneklerini oluşturmaktadır. Bütün bunların hepsi, dini bağlılığı diğer ırkları etnik temizliğe tabi tutmaya yönelik ulusal/nasyonel çabalara bağlayan teoriye bir delil olma izlenimi uyandırmaktadır. (Mojzes, 1999)

Yukarıda ifade edildiği gibi Hıristiyanlığın kutsal kitabında sevgi duygusuna yapılan önemli bir vurgu olmasına rağmen, madalyonun diğer yüzünde şiddet ve saldırganlık göstergelerini bolca görmek mümkündür. Örneğin Hz. İsa’nın geliş gayesiyle ilgili olarak “Yeryüzüne barış getirmeye geldiğimi sanmayın. Ben barış değil, kılıç getirmeye geldim. Çünkü ben oğulla babasının, kızla annesinin, gelinle kaynanasının arasına ayrılık sokmaya geldim” (Matta, 10:34-35; Luka, 12:51-53) gibi sözler söylediği, kılıcı olmayanın abasını satıp kılıç alması gerektiği (Luka, 22:36-38) yönündeki sözleri, İncil yazarlarının bu konuda düşmüş oldukları çelişkiyi ortaya koymaktadır. Aynı çelişkileri, görüş ve düşünceleriyle Hıristiyanlıkta merkezi bir yere sahip olan Pavlus’ta da görmek mümkündür. Zira o Mesih yarasındaki bütün ilahi emirlerin “komşunu kendin gibi seveceksin” (Romalılar, 13:9) ilkesinde özetlenebileceğini ve kimseye lanet etmemek gerektiğini öğütlerken (Romalılar, 13:14-15), diğer yandan, kendisinin öğretilerinin dışında bir şey öğretmeyi savunanları lanetlemiştir. (Galatyalılar, 1:8-9)

M.S. 610 yılında çöl beldesi Mekke’de diğer tanrılardan farklı bir Tanrı tasavvurunu öne süren “Barış” adında yeni bir din ortaya çıkmıştır. Görülebilen, dokunulabilen tanrıların aksine hayal bile edilmesi zor olan bu Tanrı (Allah), ilk olarak muhataplarının zihninde ahiret inancını canlandırmaya başlamış, sevgiyi çoğaltmaya uğraşmış ve daha çok bir ahlak Tanrısı izlenimini vermiştir. Belli bir müddet bu yaklaşımla tebliğe devam etmesini istediği elçisinden, bir müddet sonra kendisine inananlarla birlikte Medine’ye göç etmelerini istemiştir. Mekkelilerin çeşitli tacizlerle şiddeti tirmandırması üzerine inananların yeterince güçlenmelerinden sonra savaştan söz etmeye başlamış ve çok geçmeden Tanrısı Allah’ın desteğiyle ve sevgi/cihat yöntemiyle İslâm dini Arap yarımadasının dışına kadar yayılmıştır. Ancak Hz.

Muhammed (s.a.v.) sonrası dönemde, sadece düşmana karşı saldırı olmamış, inananların birbirlerine saldırdıklarına da şahit olunmuştur.

Peki, neye niçin inandığını, neyi niçin yaptığını çok iyi bilen bir insan tipini öngören İslâm dinine inanan insanlar nasıl oluyor da şiddet ve saldırganlık, hatta terör eylemleriyle birlikte anılıyorlar? İslâm öğretisi, saldırganlık ve şiddet eylemlerini ne kadar onaylıyor?

İslâm dininin ilk yıllarına bakıldığı zaman, “Cahiliye” kavramıyla tavsif edilen Hz. Muhammed’in içinde yaşamış olduğu toplumda zulüm ve saldırganlık eylemlerinin had safhada olduğu, aynı yönelimlerin yeni dinin müntesiplerine de yöneldiği görülmektedir. Tüm bunlar karşısında Allah, peygamberi vasıtasıyla müminlere sabretmelerini, savaştan uzak durmalarını (Nisa, 4/7), kötülüğü iyilikle karşılamalarını (Fussilet, 41/34), tebliğ faaliyetlerine hikmetle, güzel öğütle ve iyi bir tartışma yöntemiyle (İbrahim, 14/25) devam etmelerini istemiştir. Ancak hicret sonrası kendilerine yapılan baskıların artmasıyla cihat kavramına “savaş” anlamı da eklenerek, fütuhatin önü açılmıştır. İlerleyen dönemlerde ise, Allah, inananlardan kendisi adına haksızlık yapmadan, fitne ve bozgunculuğun ortadan kalkıncaya kadar mücadele etmelerini istemiştir.

Öğretilerinde birlik ve bütünlük teması üzerinde ısrarla duran İslâm dini, inananların kardeş olduğunu (Hucurat, 49/10) ifade ederek, sosyal ilişkileri adalet prensibi üzerine kurmaya çalışmıştır. Örneğin haksız yere bir insanı öldürmeyi bütün insanlığı öldürmekle bir tutan İslâm dini, aynı şekilde bir cana hayat vermeyi de bütün canlılara hayat vermeye eşdeğer kabul etmiştir.

İslâm tarihinde grup içi saldırganlığın erken dönem örneklerini oluşturan Cemel ve Siffin Vakaları, anlayış ve yorum farklılıklarının bireysel, siyasi ve kültürel faktörlerin tetikleyici etkisiyle nasıl şiddete dönüştüğünü göstermesi açısından manidardır. Ancak İslâm dini, inananların dini konularda yanlış yorumlar geliştirmesinin önünü tıkamak için sağlam bir ruhsal denge ve yeterli düzeyde bilgiyi (İsra, 17/36) şiddetle vurgulamıştır.

“Affi (kolaylık yolunu) tut, iyiliği emret, cahillere aldırış etme.” (Araf, 9/199)

“İyilikte ve takvada yardımlaşın, kötülükte ve düşmanlıkta yardımlaşmayın.” (Maide, 5/2)

“İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur.” (Fussilet, 41/34)

Bu ve benzeri ayetler, İslâm dinini meşru kıldığı savaşın, saldırmak için değil, yapılan saldırıyı püskürtmek, daveti korumak, fitneye, baskıya ve zulme engel olmak için yapıldığını göstermektedir.

Örneğin, “Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın; fakat haksız yere saldırmayın. Çünkü Allah, haksız yere saldıranları sevmez” (Bakara, 2/190) âyeti, İslâm dinine inananların savaşı başlatan taraf olamayacağını vurgularken, savaşlarda, kadınların, çocukların, din adamlarının, yaşlıların, körlerin ve bu statüdeki diğer insanların öldürülmesinin yasaklanması da, bu dinin savaş dini olmadığını pekiştiren diğer bir faktör olarak değerlendirilebilir. (Nursî, 1992: 38-39) Zira eğer savaşın sebebi, daveti kabul etmeye ve İslâma girmeye zorlamak olsaydı, o zaman bu kişilerin (özellikle din adamlarının) savaş kapsamına dahil edilmeleri gerekirdi. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de “Dinde zorlama yoktur” (Bakara, 2/256) buyurulmaktadır.

İslâm dininin savaş değil barış dini olduğu, bazı oryantalistler tarafından bile kabul edilmektedir. Örneğin, Thomas Arnold, “İslâmî yönetim altında bulunan Hıristiyanlar, herhangi bir zorlamayla değil, tam bir özgürlükle İslâmı benimsemişlerdir. Hindistan, İran ve diğer ülkelerde İslâma giren halklar için de durum aynıdır” demektedir. (Arnold, 1947: 51)

Dinlerin şiddetle birlikte anılmasının bir nedeni de, dinler tarafından öngörülen davranışları yapmayanlara vaat edilen uhrevi cezalardaki şiddet çağrışımlarıdır. Öyle anlaşılmaktadır ki madde ötesi bir âlemi daha canlı bir şekilde tasvir etmek için kullanılan cehennem tasvirleri bu konuda epeyce etkili olmaktadır. Halbuki diğer taraftan bakıldığı zaman aynı şekilde cennet tasvirlerinin de özellikle İslâm dininde son derece çarpıcı ve canlı olduğu görülmektedir. O halde dinlerin ortaya koyduğu cennet tasvirlerinden yola çıkılarak barışa yol bulunabilecekken, cehennem tasvirlerinden yola çıkılarak şiddet ve saldırganlığa yol bulmak, herhalde dinlerin suçu olmasa gerektir.

Genel olarak, dinlerin özellikle modern dünyadaki savaşlarda oynadığı rolün, iki tarzda meydana geldiği söylenebilir. Bunlardan birincisi, dinlerin sosyal ve bireysel kimlikleri tanımlamada oynamış oldukları tarihsel rolle ilişkilidir. İkincisi ise, dinlerin yakın ve karşıt gruplar arasında sempati ve antipati duygularını oluşturmada oynadıkları rolle yakından ilişkili görülmektedir. (Mojzes, 1999)

Yukarıda kısa bir şekilde tarihi süreç içinde ele aldığımız bütün bu olaylar, yıkıcı saldırganlık konusunda dinin tek başına bir rol oynamadığını ortaya koymaktadır.

Yönetmiş olduğum bir çalışmada, (Pala, 2003) içsel dini motivasyon ile saldırganlık eğilimi arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Erzurum kentinde gerçekleştirilen ve saldırganlığın, “yıkıcı saldırganlık”, “atılğanlık” ve “edilgen saldırganlık” olmak üzere üç ayrı perspektiften değerlendirilerek ölçüldüğü (ölçek: İpek-İlter Kiper, 1984) çalışmaya, yaşları 16 ile 59 arasında değişen beş değişik meslek grubundan 500 kişi (% 76,8 erkek; % 23,2 bayan) katılmıştır. Araştırma bulgularına göre deneklerin saldırganlık eğilimleri bir ta-

raftan yaş, medeni durum, meslek ve aile içi ilişki örüntüsü gibi demografik değişkenlerle anlamlı korelasyon gösterirken, diğer taraftan, televizyon izleme sıklığı, alkol kullanma alışkanlığı, boş zaman etkinlikleri gibi bağımsız değişkenlerle de anlamlı korelasyonlar göstermiştir.

Deneklerin saldırganlık eğilimleri ile içsel dini motivasyon düzeyleri arasındaki ilişkiye gelince, sadece “atılgan saldırganlık” ile içsel dini motivasyon arasında anlamlı bir ilişkinin ($r=.092$, $p<.05$) olduğu görülmüştür. Saldırganlığın diğer türleri olan “edilgen saldırganlık” ve “yıkıcı saldırganlık” ile dinî inançların içselleştirilme düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Maltby tarafından yönetilen ve İngiliz ve Kuzey İrlanda kilise üyelerinin katıldığı benzer bir araştırmada elde edilen bulgulara göre hem içsel, hem dışsal dinî yönelim ile rijitlik (sertlik) arasında anlamlı pozitif korelasyon bulunmuş, dışsal dinî yönelim ile rijitlik arasındaki ilişki daha anlamlı bulunmuştur. (Maltby, 1998)

Yine benzer bir şekilde yapılan birçok araştırmada dış güdümlü dinî yönelim ile tutuculuk göstergeleri arasında anlamlı pozitif korelasyon bulunmasına rağmen, içsel dinî yönelimler ile tutuculuk arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. (Ponton & Gorsuch, 1988; Hoge & Carroll, 1973; Morris, Hood & Watson, 1989; Kahoe, 1975)

Pala'nın araştırmasında elde edilen verilerin, İslâm dininin saldırganlık ve şiddet konusundan öngörmüş olduğu prensiplerle uyumlu olduğu söylenebilir. Aslında belki bu tür araştırmalarda “yıkıcı saldırganlık” eğilimi ile dindarlık arasında ters bir korelasyonun olması beklenebilir. Belki ideal olarak dinî inançların daha yüksek seviyede içselleştirildiği durumlarda bu beklenti daha makul karşılanabilir, ancak bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin olmaması, şiddetin din kaynaklı değil de, yukarıda bahsettiğimiz diğer faktörlerle daha yakından ilişkili olduğunu göstermesi açısından önemli bir bulgudur.

Öyle anlaşılmaktadır ki, dinin saldırganlık ve şiddet üzerinde bir etkisi olacaksa (ki mutlaka vardır), bu durum diğer faktörleri ıslah edip edememesi, yani insanın kişisel gelişimine yapacağı katkıyla yakından ilişkilidir. Örneğin diğer birçok araştırmada olduğu gibi bu araştırmaya göre de, insanların saldırganlık eğilimleri aile içi ilişki örüntüsü, televizyon izleme sıklığı, alkol kullanma alışkanlığı, boş zaman etkinlikleri vb. gibi faktörlere göre anlamlı ayrışmalar göstermiştir. Dolayısıyla dinlerin, müntesiplerinin hayatlarının uzandığı alanlar üzerindeki etkisiyle şiddet üzerindeki etkisi arasında anlamlı ilişkilerin olduğu anlaşılmaktadır. Yani şiddet ile din arasındaki ilişki problemi, diğer birçok konuda olduğu gibi, dinlerin ortaya koyduğu prensiplerin muhataplar tarafından içselleştirilme ve öğretilerin hayata geçirilme düze-

yiyle yakından ilişkilidir. Yoksa barıştan ve güzelliklerden bahseden hiçbir din, muhataplarından acımasız, bencil ve yıkıcı bir şekilde davranmalarını zaten istememektedir. Bu noktada dinlerin iki türlü etkisinden bahsedilebilir:

Bunlardan birincisi şiddet ve saldırganlığı tetikleyici faktörleri kontrol altına almaya yöneliktir. (İslâmî açıdan bakacak olursan örneğin; alkol ve uyuşturucunun yasaklanması, başkalarına zarar vermenin günah addedilmesi, şiddeti tahrik eden yayınların kontrolü, tembelliğin hoş görülmeyip çalışma ve üretkenlik üzerine vurgu yapılması, sabır öğütlenerek engellenme ve çatışmaların bir dereceye kadar metafizik beklentilerle ödünlenmesi gibi). Örneğin Glueck, 500 suçlu üzerinde yaptığı bir araştırmada, bu suçlulardan sadece % 8,5'inin mahkum olmadan önce düzenli olarak kiliseye gittiklerini tespit etmiştir. (Dönmezer, 1994: 221)

İkinci olarak dinler, saldırganlık ve şiddetten koruyucu bir takım enstrümanlar (bilgi, hoşgörü, tolerans, sevgi ve barış üzerine vurgu yapmak, insanları iyilik ve güzellikte yarıştırmak gibi) geliştirerek bu eğilimleri kontrol altına almayı amaçlamışlardır.

Özetle dinlerin bu konudaki etkisinin, insanın bencil ve asosyal güdülerini kontrol altına alıp diğerkam/özgeci güdülerini destekleyerek bir bütün halinde insan gelişimine yapacağı katkıdan ibaret olduğu söylenebilir. İslâm dini açısından olaya bakıldığı zaman, yukarıda bahsedilen konularda fonksiyonel olabilecek pek çok enstrümanı bu dinde bulmak mümkündür. Bahsi geçen araştırmada “atılgan saldırganlık” ile “içsel dini motivasyon” arasında tespit edilen anlamlı pozitif korelasyon, hem yukarıda yapılan yorumları, hem de İslâm dini açısından yapılan bu tespiti destekler mahiyettedir. Şöyle ki:

Konuşmanın başında da ifade edildiği gibi, saldırganlık kavramı, günümüzde sadece yıkıcı ve tahrip edici davranışlar için kullanılmamaktadır. Bu eğilimle paralel olarak araştırmada kullanılan ölçekte de, atılgan saldırganlık ölçeğiyle genelde istenen davranışlar ölçülmüştür. Bunlar; başarısızlıklar karşısında kolay ümitsizliğe kapılmama, doğruluğuna inandığı fikirleri her ortamda savunma, gerek olumlu gerekse olumsuz duyguları karşısındakine rahatça aktarma ve haksızlıklara direnme ve kendini koruma vb. gibi kişilik gelişimi açısından önemli davranışlardır.

Bu bağlamda aynı özelliklerin büyük çoğunluğunun İslâm dininin öngörümü olduğu insan modelinde bulunması ise oldukça anlamlıdır. Yani İslâm dini de, dürüst, çalışkan, ümitsizliğe kapılmayan, kendine güvenen, haksızlıklar karşısında susmayan vb. özelliklerde bir insan modeli öngörmektedir. Bu bağlamda İslâm tarihinde geçen ve Müslümanların taraf oldukları savaşların arka planında benzer motiflerin bulunması da ayrıca dikkat çekicidir.

Bütün bu bulguları topluca değerlendirdiğimiz zaman, adı sıklıkla kılıç ve savaşla anılan İslâm dinin hiçbir şekilde saldırganlık ve şiddeti tasvip etmediği, diğer bir çok dinde olduğu gibi tarihî süreç içinde birtakım yanlış anlama ve yorumlar sonucunda bu dine inananlar birtakım şiddet olaylarına karışsa da, İslâm tarihinin genelinde ve günümüzde –ki yapılan tecrübî araştırma bu fikri büyük oranda desteklemektedir– bu dinin şiddet ve savaş değil, sevgi ve barış dini olarak algılandığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda İslâm dininin öngörmüş olduğu “cihat” kavramının sadece savaşla özdeşleştirilmesinin son derece yanlış ve bazen de maksatlı bir yaklaşım olduğu dikkat çekmektedir. Buna göre İslâm kültüründe cihat kavramının savaş manasından başka, genel olarak; zamana ve zemine uygun bir tarzda “mücadele” kavramıyla ifade edilebilecek birçok anlam yüklendiği söylenebilir ki bu sempozyumun adına düzenlendiği Said Nursî’nin hayatı ve eserleri bu yaklaşıma en güzel örneklerden birini teşkil etmektedir.

Bu konuda dikkati çeken diğer bir örnek ise İbn Kayyım el-Cevziyye’nin “cihat” yaklaşımıdır. Zira İbn Kayyım el-Cevziyye, “nefse”, “şeytana”, “kafirlerle”, “hakikati gizleyenlere” ve “zalimlere, bid’atçılara ve günahkarlara” karşı olmak üzere, tamamı on bir değişik biçimde gerçekleşen beş çeşit “cihat”tan bahsetmiştir.

Buna göre nefse karşı yapılan cihat; (1) hak dini öğrenmek, (2) bu ilimle amel etmek, (3) bu ilmi başkalarına öğretmek ve (4) başkalarını hak dine çağırırken karşılaşılan güçlükler ve baskılar karşısında sabırlı ve sebatlı olmak için yapılan mücadele olmak üzere dört aşamada gerçekleşmektedir.

Şeytanla yapılan cihat ise; (5) şeytanın kişinin kalbine imanla ilgili olarak ettiği şüphe tohumlarını reddetmek ve (6) yine şeytanın teşvik ettiği kötü arzuları terk etmek için çaba göstermek şeklinde iki aşamada gerçekleşmektedir.

Kafirlerle ve hakikati gizleyenlerle cihat etmek de (7) kalben, (8) dille, (9) malla ve (10) canla olmak üzere dört “aşama”dan oluşur.

Zalimlere, bid’atçılara ve günahkarlara karşı yapılan cihat da üç biçimde gerçekleşir: Bu durumda kişi eğer gücü yetiyorsa (11) gücüyle, gücü yetmiyorsa diliyle (8), yani sözle, bu da mümkün değilse kalbiyle (7) buğz ederek cihat eder. (Cevziyye, Zadü’l-Mead, c. III, s. 24-25, 198) Görüldüğü gibi toplam 11 değişik şekilde gerçekleşen cihat şekillerinin sadece ikisinde güç kullanımını bulunmaktadır.

Ancak şurası unutulmamalıdır ki, bunlar İslâm dininin öngörmüş olduğu ideal modellerdir. Bir dine inanmak ile o dinin öngörmüş olduğu ideal insan modelini yakalamak aynı şeyler değildir. Dolayısıyla hangi dine inanırsa inansın, inanmış olduğu halde, dinî inançlarını gerektiği gibi içselleştiremeyen, dinin şiddetten koruyucu ve saldırganlığı önleyici enstrümanlarını fonk-

siyonelleştiremeyen insanların isimlerinin bu tür eylemlerle birlikte anılma ihtimali her zaman mevcudiyetini koruyacaktır.

KAYNAKLAR

Alkan, Türker, Saldırganlık, Ön Yargı ve Yabancı Düşmanlığı, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

Arnold, Thomas, ed-Davetü ila'l-İslâm, 1947.

Balcıoğlu, İbrahim, Şiddet ve Toplum, Bilge Yayınları, İstanbul, 2001.

Budak, Selçuk, Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000.

Cevziyye, İbn Kayyım, Zadü'l-Mead, Ter ve Tah: Muzaffer Can, Cantaş Yayınları, İstanbul, 1990, c. III.

Çölaşan, Ümran Emin, Meteorolojik Faktörlerin Cinayet ve Yakalanma Olaylarına Etkileri, Ankara, 1967.

Dollard vd., Sosyal Psikolojiye Giriş, Çev. Nuri Bilgin, Ege Üni. Ed. Fak. Yay., İzmir, 1988.

Dönmezer, Sulhi, Kriminoloji, Beta Yayınları, İstanbul, 1994.

Hoge, D. R., & Carroll, J. W. Religiosity and prejudice in northern and southern churches. Journal for the Scientific Study of Religion, 1973, 12, 181-187.

Kahoe, R. D. Authoritarianism and religion: Relationships of the F scale items of intrinsic and extrinsic religious orientations. JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology, 1975, 5, 284-285

Karaca, Faruk, Ölüm Psikolojisi, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.

Kiper, İpek, İtler, Saldırganlık Türlerinin Çeşitli Ekonomik, Sosyal ve Akademik Değişkenlerle İlişkisi, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, AÜSBE, 1984.

Köknel, Özcan, Bireysel ve Toplumsal Şiddet, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul, 1996.

Köksal, Fikri, Denetim Odağı İle Saldırgan Davranışlar Arasındaki İlişkiler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ata. Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, Erzurum, 1992.

Maltby, John, Religious Orientation and Rigidity, The Journal of Psychology, 1998,132, (6), 674-675.

Mojzes, Paul, Religious War?, Commonweal, 1999, 126 (11), 16-18.

Morris, R. J., Hood, R. W., & Watson, P. J. A second look at religious orientation, social desirability, and prejudice. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 1989, 27, 81-84.

Moses, Rafael, *Şiddet Nerede Başlıyor?*, Çev. Ayşe Kul, Yapı Kredi Yay., 1996.

Nursî, Said, *Emirdağ Lahikası*, Envar Neşriyat, İstanbul, 1992.

Özerkan, Şengül, *TV’de Şiddet Ögesi ve Çizgi Filmler*, Marmara İletişim Dergisi, Sayı: 10, 1996.

Pala, Ömer Faruk, *Saldırganlık Eğilimi İle İçsel Dini Motivasyon Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma*, Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2003, (Basılmamış Y. Lisans Tezi)

Ponton, M. O., & Gorsuch, R. L. Prejudice and religion revisited: A cross-cultural investigation with a Venezuelan sample. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1988, 27, 260-271.

Şengül Altınal Özerkan, *TV’de Şiddet Ögesi ve Çizgi Filmler*, Marmara İletişim Dergisi, Sayı: 10.